

Hornosvratecká vrchovina – vycházka krajem malířů a básníků

V návaznosti na předchozí články vybízející čtenáře k návštěvě pozoruhodných krajín bychom vás rádi pozvali na vycházku pomezím jihozápadní Moravy a východních Čech. Do kraje, jehož některá místa jsou v turistické sezoně (i zimní) zaplavována návštěvníky, jiná jsou naopak tak odlehlá, že o nich téměř nikdo neví. Místa, která inspirovala plejádu českých a moravských umělců a do značné míry obecně sdílenou představu toho, co považujeme za příklad harmonické kulturní krajiny českých zemí. Pojdme se toulat Hornosvrateckou vrchovinou. Jde o geomorfologický (horopisný) celek v severovýchodní části Českomoravské vrchoviny. Kraj kopců, hlubokých říčních údolí, lesů, polí a luk. Zdejší malebnost dotvářejí rybníky, aleje kolem úzkých silnic a také v hojně míře dochované stavby lidové architektury. Hornosvrateckou vrchovinou prochází historická hranice mezi Čechami a Moravou, dnes toto území náleží ke třem samosprávným krajům – Jihomoravskému, Vysočině a Pardubickému.

Zeměpisné zařazení, neživá příroda

Nejnámější z Hornosvratecké vrchoviny je severní část – podcelek Žďárské vrchy. Kromě množství atraktivních skalních útvarů se tam nacházejí rozsáhlá rašelinště, nad kterými se každé jaro nese omamná vůně sluncem prohříváných bažin. Pro mne je však mnohem přitažlivější její jižní část – podcelek Nedvědickej vrchovina se zachovalými komplexy smíšených lesů (především na sutích), které během května provoní doslova tisíce měsíčník vytrvalých (*Lunaria rediviva*). Jen nemnoho krajín českých zemí se může pochlubit tím, že jsou hornatinou. Téměř všechny naše hornatiny jsou totiž vázány na pohraniční pohoří (od některých částí Šumavy až po nejvyšší polohy Bílých Karpat). Jedinou

výjimkou v srdci Moravy je Sýkořská hornatina (okres v rámci Nedvědickej vrchoviny), pojmenovaná podle Sýkoře (702 m n. m.). Ani Brdy ve vnitrozemí Čech parametru hornatiny, tedy tak výrazné členitosti území, nedosahují.

Hornosvratecká vrchovina je bohatá na naleziště rud a dalších užitkových minerálů, zdejší ložiska byla vyhledávána našimi předky od nepaměti. Četné pozůstatky po hornické činnosti zde zůstaly k vidění dodnes. Výskyt rud podmiňuje pestrá geologická stavba, značné stáří zdejších hornin, jejich častá silná přeměna a průniky hlubinných vyvřelin. Mnoho ložisek však mělo především historický význam a dnes je již vyčerpáno. Ve 20. století byla nejvýznamnější exploatace uranových rud.

- 1 Typická harmonická krajina Hornosvratecké vrchoviny
- 2 Netopýr velký (*Myotis myotis*), zimující ve stole Mír u Štěpánova nad Svatkou, u obory Borovec

Území je budováno krystalikem, jak označujeme komplex přeměněných (metamorfovaných) hornin, případně hlubinných vyvřelin, s ostrůvky prvohorních (permo-karbonských) a druhohorních (křídových) usazenin. Ve druhohorách totiž značnou část Evropy zaplavilo moře, vrstvy sedimentů však později podléhaly erozi. Koncem prvohor, od pomezí devonu až po perm, probíhalo variské (hercynské) vrásnění. V důsledku srážek litosférických desek tak vzniklo rozsáhlé horské pásmo, táhnoucí se přes velkou část Evropy, dnes však vlivem mladších horotvorných pochodů (alpínsko-himálajského vrásnění) a erozních procesů zachované pouze ve zbytcích. Rakouský geolog Franz Eduard Suess označil r. 1901 skupinu přeměněných hornin ve východní části Českomoravské vrchoviny jako moravikum – podle Moravy, tehdy jedné z korunních zemí rakousko-uherské monarchie. Horniny moravika vystupují na zemský povrch ve dvou samostatných částech – svratecké klenbě a dyjské klenbě. Právě svratecká klenba tvoří významnou část Hornosvratecké vrchoviny. Svratecká a dyjská klenba jsou vlastně dvě tektonická okna, tedy otvory v příkrovu, v nichž bylo obnaženo jeho podloží. V jádru svratecké klenby vystupují vyvřelé horniny předprvohorního stáří, s devonským pokryvem. Na ně jsou nasunuty silněji metamorfované jednotky (např. bitešská rula). Základní přehled geologických jednotek lze najít v kompendiu Ivo Chlupáče Geologická minulost České republiky (Academia 2002, 2011). Metamorfózy zřetelně přibývá od jádra klenby k jejímu okraji.

Známými mineralogickými lokalitami jsou především Věžná (bronzit, milarit), Smrček (opál), Rozseč nad Kunštátem (stříbrnosný galenit, také sfalerit) a další. Mimořádné postavení mají štěpánovský rudní revír (Štěpánov nad Svatkou) a výskyty uranového zrudnění (v moldanubiku; Rožná-Olší a Bukov-Habří). Zajímavá je i mineralizace skarnů (svratecké krystalinikum; Věchnov, Pernštejn, Domanínek), na které byla vázána historická naleziště

železných rud. Nelze pominout ani kopec Hradisko nad Rožnou s opuštěnými povrchovými lomy a štolou v pegmatitovém tělese s lithnými minerály. Nejznámější je lepidolit, který byl z Rožné vědecky popsán r. 1792 jako první minerál z území Moravy. Štěpánovský revír představuje oblast historického dolování nerostů hydrotermálního původu – rud mědi, olova nebo stříbra. Rozprostírá se na západním okraji svratecké klenby moravika severozápadně od Tišnova (přesněji mezi Koroužným a Černovicemi). Je odtud doloženo dobývání stříbrných, olověných, a zejména měděných rud od středověku, minimálně od konce 13. století, až do poloviny 20. století, s geologickými průzkumy i v pozdějším období (štola Mír u Štěpánova nad Svratkou).

Dlouhou tradici má těžba tzv. nedvědickeho mramoru (součást svrateckého krystalinika), nyní v podstatě ukončená. Sloužil pro kvalitní kamenické práce – ostění původně románského kostela ve Vítochově z poloviny 13. století, na hradech Pyšolec, Zubštejn a Pernštejn pocházejících ze 14. až 15. století, a zvláště při přestavbě Pernštejna počátkem 16. století. Interiér kostela Povýšení sv. Kříže v Doubravníku (stavěn 1535–57), ve kterém si Pernštejnové zřídili rodovou hrobku, je téměř celý zhotoven z nedvědickeho mramoru. Stejně jako tamější náhrobky Pernštejnu, dále náhrobky Morkovských ze Zástřizl v kostele sv. Jakuba Staršího v Boskovicích a Hanuše Haugvice z Biskupic v brněnském chrámu téhož

zasvěcení. Novoměstský rodák Jan Štursa (1880–1925) zhotovil z tohoto materiálu sochu Klečící dívka pro Lannovu vilu v Praze. V regionu si lze všimnout řady drobných sakrálních staveb (hlavně mramorových křížů), které vznikly v brněnských kamenických závodech Adolfa Loose st., otce slavného modernistického architekta.

První průzkumné práce „na uranu“ (zdejší rudu tvořily hlavně minerály uraninit a coffinit) byly zahájeny v r. 1954, vlastní těžba začala o čtyři roky později. V širším okolí Dolní Rožínky postupně vzniklo několik šachet, chemická úpravná uranových rud a další zázemí. Těžba byla definitivně ukončena na jaře 2017 a tím také skončila důlní činnost při dobývání rud v naší republice vůbec. V posledním období se surovina získávala v hloubkách kolem 1 km.

Svratka, nebo Švarcava, jezero, nebo rybník?

Svratka patří k nejvýznamnějším moravským řekám. Má jméno starého původu, snad související s germánským Swarta, posunem následně Schwarza – černá, tmavá řeka. Pojmenování Švarcava převládlo od 16. století a jako lidové se udrželo dodnes. Délka toku Svratky od pramene po ústí do Novomlýnských nádrží na Dyji činí 174 km, plocha povodí je 7 119 km². Na ní v letech 1947–57 vybudovaná vodní nádrž Vír s hrází vysokou 76,5 m patří k významným zdrojům pitné vody nejen pro Brno. Svratka původně náležela k lipanovému až parmovému pásmu, typické parmové pásmo lze vidět v úseku mezi Jimramovem a Dalečínem. Pod vírskou přehradou je dnes vyvinuto druhotné pstruhové až lipanové pásmo. Přehradě muselo ustoupit osídlení, především vesnička Chudobín. Více o tom, ale také o okolní přírodě, se

- 3 Řeka Svratka u Doubravníka
- 4 Opuštěný hadcový lom u Věžné
- 5 Zřícenina hradu Štarkov (Skály) u Jimramova leží ve stejnojmenné přírodní památce, chránící geomorfologicky významné skalní útvary.
- 6 Národní přírodní rezervace Žákova hora patří k našim nejstarším rezervacím, jádro „pralesa“ je státem chráněno již od r. 1933, kdy byly vyhlášeny tzv. silvestrovské rezervace.
- 7 Historická pohlednice Devíti skal (Žďárské vrchy). Z archivu autorů
- 8 Blatkový bor v NPR Dářko
- 9 Měsíčnice vytrvalá (*Lunaria rediviva*) je hojná v podrostu suťových lesů. PR Čepičkův vrch a údolí Hodonínky
- 10 Květnaté louky s hadím kořenem větším (*Bistorta major*) se snoubí s tradiční lidovou architekturou (Ubušín).
- 11 Rašelinná louka v Kameničkách, zkoumaná v rámci mezinárodního programu UNESCO Man and Biosphere (MaB)

můžete dočíst v knize Chudobín: historie zaniklé obce (druhé vydání, 2020). Základem knihy se staly černobílé fotografie Milana Peňáze, který v 50. letech zachytil zánik Chudobína a proměnu údolí Svratky.

Přibližně 225 km dlouhá Sázava se vyznačuje výrazně asymetrickým povodím (4 350 km²), v němž dominují levostranné přítoky (Želivka, Vlašimská Blanice atd.). Na území Hornosvratecké vrchoviny se nachází pouze pramenný úsek Sázavy (též

Stružný potok) po ústí do Velkého Dářka. Sázava se vlévá do Vltavy, resp. do vodní nádrže Vrané, součásti Vltavské kaskády. Název řeky (flus Zazoa) je doložen již v 11. století, znamenal ve staročestíně „sázavou“ (kálnou) řeku. Mezi vodáky a trampy bývá nazývána Zlatou řekou. To nesouvisí s těžbou zlata, nýbrž s barvou vody před soutokem s Vltavou, která je ovlivněna zakalením vlivem jílovitých půd v okolí.

Je nezbytné uvést i řeku Chrudimku, Doubravu a Krounku, odvodňující severozápadní část vrchoviny. Doubrava pramení západně od Velkého Dářka. Těsně za hranici horopisně vymezené Hornosvratecké vrchoviny leží v širším okolí Radostí na bifurkačním území mezi Velkým a Malým Dářkem. Bifurkace (z latinského furca – vidlička) označuje jev, kdy voda v ploché krajině odtéká do dvou různých řek, jako zde zmíněného území, odkud vodu odvádí Doubrava (skrze svůj pravostranný přítok Štíří potok) i Sázava.

V kraji se nachází též řada rybníků, z nichž největší je právě Velké Dářko (více než 200 ha) ve sníženině Dářská brázda, výběžku České tabule – geologové tento úzký výběžek nazývají křídou Dlouhé meze. Horopisně tedy Dářko vlastně nepatří k Hornosvratecké vrchovině, pro jeho význam ho však musíme zmínit. Dlouhá meze je budována vápnitými pískovci, překrytými čtvrtohorními písčity a jílovitými usazeninami. Právě přítomnost nepropustného jílu přispěla ke vzniku rozsáhlého

rašeliniště. V minulosti bylo ovlivněno založením rybníka Velké Dářko koncem 15. století a později od 19. století těžbou rašeliny, která byla využívána jako palivo ve sklárnách v blízkých Škrdlovicích. Soustavnější těžba na Radostínském rašeliništi a západně od dnešní národní přírodní rezervace Dářko skončila v době první světové války. Akumulace humolitu (rašeliny) na Dářku začala v závěru poslední doby ledové, tedy okolo 13400 až 14000 BP (before present – před současností, která je v tomto datování stanovena jako r. 1950). V oblasti Dářka bylo mělké jezero, postupně zazemňované vrstvami zásadité slatiny. Na jejích vrstvách se vytvářela kyselá rašeliničko-suchopýrová rašelina. Proces přeměny slatiniště na ombrotrofní vrchoviště (dotované srážkovou vodou) byl dovršen v době asi 6200 BP. Dnes má rašeliniště jen místy vrchovištní charakter, převládá přechodové rašeliniště (částečně sycené i podzemní vodou). Mocnost rašeliny dosahuje v nejhlubších místech 8–9 m.

V rámci NPR Dářko jsou chráněny blatkové bory a rašelinné smrčiny. Borovice blatka (*Pinus uncinata*) se zde vyskytuje na jediném místě v rámci celé Českomoravské vrchoviny a je přítomna spolu se svými kříženci s borovicí lesní (*P. sylvestris*). Rašeliniště se obecně vyznačují charakteristickou flórou a faunou, mnohé zde žijící druhy jsou glaciálními relikty (pozůstatky ledových dob). Patřil mezi ně také žlutásek borůvkový (*Colias palaeno*), který

na Dářku přežíval do poloviny 80. let minulého století (u nás ohrožený druh, na Moravě již vyhynulý a v Čechách mimo Šumavu značně ustupuje). Rostliny rašelinišť jsou přizpůsobeny specifickým životním podmínkám, např. masožravá rosnatka okrouhlolistá (*Drosera rotundifolia*) doplňuje živiny (dusík, fosfor) zpracováním těl chyceného hmyzu.

Rašeliniště a další mokřady mají v krajině obrovský význam. Především zadržují vodu, v Hornosvratecké vrchovině napájejí hned několik významných řek. Jsou také důležitými centry biodiverzity. Hornosvratecká vrchovina je „střechem“ střední Evropy, prochází jí hlavní evropské rozvodí.

Lesní vegetace

Po skončení poslední doby ledové, spojeném s oteplením a nárůstem srážkových úhrnů, byla Hornosvratecká vrchovina pokryta lesy. Přirozené bezlesí se zde vyskytovalo zcela výjimečně – na rozsáhlejších skalách a na rašeliništích, o řídkých blatkových borech na Dářku už byla řeč. Lidé ovšem začali klučit lesy již v pravěku (v souvislosti s prospektorskou činností a dobýváním rud), v mnohem větší míře pak ve středověku.

Před nástupem novodobého lesnictví s umělým zalesňováním a upřednostňováním jehličnatých monokultur byly zdejší lesy smíšené, s převahou buku lesního (*Fagus sylvatica*), doprovázeného dalšími dřevinami, k nimž patřily jedle, javor, jasan, habr, jilm nebo olše. Nejrozšířenějším společenstvem tehdy byly květnaté bučiny (resp. jedlobučiny), na plošinách střídané kyselými bučinami a v okrajových částech vrchoviny i kyselými doubravami (případně jedlovými doubravami). Na prudkých svazích byly hojně zastoupeny suťové lesy. Pouze v nejvyšších polohách Žďárských vrchů se vyskytovaly smrčkové bučiny, místy střídané podmáčenými smrčninami a na rašeliništích porosty s borovicí lesní a vzácně i blatkou.

Zvláštní charakter mají dodnes hojně dochované olšiny a břehové porosty v okolí vodních toků. Vyskytují se na stanovištích obohacených vodou a obvykle i živinami. Ve stromovém patře se kromě olše lepkavé (*Alnus glutinosa*, vzácně i o. šedé – *A. incana*) uplatňuje také jasan ztepilý (*Fraxi-*

nus excelsior), javory mléč a klen (*Acer platanoides*, *A. pseudoplatanus*), dub letní (*Quercus robur*), vzácně jilm (obvykle horský, *Ulmus glabra*). V keřovém patře je zejména na jaře nápadná střemcha obecná (*Prunus padus*). Z bylin již v předjaří nelze přehlédnout devěsíl lékařský (*Petasites officinalis*) a d. bílý (*P. albus*). V létě kolem potoků roste bujná vysoká vegetace, často s dominancí kopřivy dvoudomé (*Urtica dioica*). Někde je hojná bledule jarní (*Leucojum vernalis*, obr. na 2. str. obálky), milovníci přírody na jaře vyhledávají především údolí Chlébského potoka.

Dnes nejrozšířenějším lesním společenstvem Hornosvratecké vrchoviny jsou jehličnaté monokultury, na řadě míst těžce zkoušené probíhající klimatickou změnou a kůrovcovými kalamitami. Od konce 18. století postupně nahrazovaly smíšené lesy, z důvodu relativně snadného pěstování a rychlejšího růstu smrku spolu s všestrannou upotřebitelností smrčkového dřeva. Jejich podrost je velice chudý, představovaný šťavelem kyselým (*Oxalis acetosella*), pstročkem dvoulistým (*Maianthemum bifolium*), brusnicí borůvkou (*Vaccinium myrtillus*) nebo trávou metličkou křivolakou (*Deschampsia flexuosa*). Na pasekách dominují třtina křovištní (*Cal-*

magrostis epigejos), ve vyšších polohách i t. chloupkatá (*C. villosa*), jejichž porosty ztěžují umělé zalesňování.

V některých částech Hornosvratecké vrchoviny se dochovaly významné zbytky bučin, z nichž některé byly zařazeny do sítě maloplošných zvláště chráněných území. Buk je konkurenčně zdatnou dřevinou a tam, kde jsou k dispozici staré buky coby semenné stromy, dobře zmlazuje. Nejlépe se mu to daří na svazích, poměrně těžká semena (bukvice obsahuje čtyři) tam dopadnou dále od mateřského stromu. Na rozdíl od jehličnanů s lehkými křídlatými semeny (smrku, borovice) je pro buk obtížné obsazovat přirozeným zmrazením místa, kde nezůstaly žádné semenné stromy. Mohutné staré buky v lesích mají vůbec obrovský význam pro život lesa. Díky poměrně rychlému rozkladu odumřelého dřeva poskytují podmínky pro řadu dalších organismů – ptáky hnízdící v dutinách, hmyz, houby, mikroorganismy. Při ponechání již pouhých 5–10 m³ odumřelého dřeva na 1 ha lesního porostu dochází k výraznému zlepšení životních podmínek pro hmyz vázaný vývojem na dřevo a také pro dutinové hnízdící ptáky (za předpokladu, že odumřelá hmota zůstává alespoň z poloviny na stojato). Rozkládající se zbytky kmenů jsou důležité pro návrat odčerpaných živin zpět do půdy.

V podrostu bučin nacházíme typické rostliny, tzv. průvodce bučin. Jde hlavně o svízel vonný (dříve mařinka vonná, *Galium odoratum*) nebo kyčelnici cibulkonosnou (*Dentaria bulbifera*) a k. devítiletou (*D. enneaphyllos*). Bylinné patro bučin je nejpatrnější brzy zjara před olistěním stromů, pak klesá světelný požitek v bučině na pouhé 1 % oproti volné ploše a kvetoucí rostliny postupně mizí (do dalšího jara přečkávají jen jejich podzemní části a semena).

Na prudkých kamenitých svazích nebo v úžlabinách jsou hlavní dřeviny našich lesů (zejména buk) alespoň částečně nahrazeny tzv. náročnými listnáči. Patří mezi ně javory klen a mléč, lípa srdčitá (*Tilia cordata*), jasan ztepilý a jilm horský. Tyto dřeviny vyžadují vyšší obsah dusíku v půdě. Ačkoli se na první pohled zdá, že kamenité svahy musejí být na živiny velmi chudé, opak je pravdou. Voda stékající po

12 Květnatá louka v národní přírodní památce Švařec

13 PR Ploník chrání fragmenty rašeliníšť vrchovištního typu.

14 Památník vyhlášení chráněné krajinné oblasti Žďárské vrchy (k němuž došlo v r. 1970) u pramene Svratky

15 V údolí Hodonínky se dosud zachovaly rozsáhlé komplexy přírodě blízkých lesů. Fotografie z r. 2016, smrkové porosty od té doby většinou odumřely a byly vytěženy. Snímky H. Skořepy, pokud není uvedeno jinak

svazích dodává suťovým lesům nejen dostatečnou vlhkost, ale přináší také množství živin, které se hromadí především ve spodních částech svahů a roklinách kolem potůčků. Díky vysokému podílu kamení (skeletu) je půda takových stanovišť navíc dobře provzdušněná a v prostorách pod kameny se udržuje vyrovnaná teplota, takže mikroorganismy zde vytvářejí humus i po větší část zimy. V podrostu suťových lesů převládají druhy nitrofilní, tedy náročné na vysoký obsah dusíku, např. kakost smrdutý (*Geranium robertianum*), česnáček lékařský (*Alliaria petiolata*), kopřiva dvoudomá a měsíčnice vytrvalá.

Ve Žďárských vrších se na místech s vysokou hladinou podzemní vody vyskytovaly přirozené porosty s převahou smrku ztepilého (*Picea abies*). Podmáčené smrčiny byly rozšířeny v kotlinách a širokých říčních údolích, např. v Milovské kotlině, v okolí rybníka Sykovec a v širším okolí Velkého Dářka. Přirozené smrčiny se vyznačují převahou keřičků (borůvky) nebo trav v podrostu a bohatě vyvinutým mechovým patrem, charakteristický je výskyt mechorostu rohozce trojlaločného (*Bazzania trilobata*).

Na teplejších okrajích Hornosvratecké vrchoviny (severní okolí Tišnova, povodí Býkovky, kolem dolního toku Křetínky) byly zastoupeny dubové a dubohabrové lesy, které proti proudu Svratky ostrůvkovitě pronikaly až do nitra vrchoviny. Mezi nápadné druhy dubohabřin patří ptačinec velkokvětý (*Stellaria holostea*), černýš hajní (*Melampyrum nemorosum*) a v některých místech č. český (*M. bohemicum*), který se izolovaně vyskytuje v okolí Olešnice.

Louky

Většina dnešních luk mírného pásu vznikla ve středověku vymýcením lesů za účelem získání píce pro dobytek. Je nutné je udržovat kosením, případně pastvou přiměřené intenzity. Po zastavení kosení či pastvy postupně zarůstají křovinami a nakonec lesem. V Hornosvratecké vrchovině se vyskytuje široké spektrum luk od těch přirozených, které se vyvinuly spontánně a vyznačují se bohatou druhovou skladbou, přes polopřirozené (hnojeny a dosévány) až po umělé. Umělé louky jsou druhově chudé, musejí být intenzivně hnojeny a po několika letech vyžadují celkovou obnovu porostu (rozorání, vysetí travní směsí). V některých místech zemědělci tímto způsobem střídají louku a pole.

Na mokřady navazují vlhké pcháčové louky s pcháčem zelinným (*Cirsium oleraceum*), p. bahenním (*C. palustre*) a také p. potočním (*C. rivulare*), hadím kořenem větším (*Bistorta major*), vzácně dosud s vý-

skytem orchideje prstnatce májového (*Dactylorhiza majalis*) nebo nápadného upolínu nejvyššího (*Trollius altissimus*). Ve Žďárských vrších mají již vyslovené podhorský charakter, významné je zastoupení pcháče různolistého (*C. heterophyllum*). Nekosené pcháčové louky se postupně mění v tužebníková lada s převládajícím tužebníkem jilmovým (*Filipendula ulmaria*).

Pro vyšší polohy Žďárských vrchů jsou typické rašelinné louky s ostřicí obecnou (*Carex nigra*) a rašeliníky, na prameništích pak s ostřicí zobánkatou (*C. rostrata*). Jejich ozdobou je tolíje bahenní (*Parnassia palustris*), která byla přibližně do r. 1970 na Vysočině tak hojná, že ji botanici vůbec nezapisovali. Poté v důsledku proměn krajiny i zde dramaticky ustoupila.

Střídavě vlhké bezkolencové louky s kolidající hladinou podzemní vody jsou v oblasti poměrně vzácné. Jde o středně vysoké porosty s převládajícím bezkolencem rákosovitým (*Molinia arundinacea*). Z dalších bylin jsou typické bukvice lékařská (*Betonica officinalis*), svízel severní (*G. boreale*) nebo čertkus luční (*Succisa pratensis*), v minulosti i hořec hořepník (*Gentiana pneumonanthe*).

Mezofilní, tedy vodou a živinami středně zásobené ovsíkové louky s travami ovsíkem vyvýšeným (*Arrhenatherum elatius*), srhou říznačkou (*Dactylis glomerata*) a tomkou vonnou (*Anthoxanthum odoratum*) se vyznačují hojným zastoupením bylin náročných na živiny, jako jsou kopretina bílá (*Leucanthemum vulgare*), kakost luční (*G. pratense*) a zvonek rozkladitý (*Campanula patula*). Jsou pravidelně kosené.

Louky, případně extenzivní pastviny s pohánkou hřebenitou (*Cynosurus cristatus*) jsou krátkostébelné, s dominancí trav a s výskytem druhů snášejších častě narušování půdního povrchu – řebříčkem obecným (*Achillea millefolium*) a světlíkem lékařským (*Euphrasia officinalis*). Charakteristickým průvodcem pastvin byl jalovec obecný (*Juniperus communis*), dnes se vyskytuje pouze roztroušeně.

Místy lze dosud nalézt rozvolněné krátkostébelné smilkové trávníky podhorských poloh s typickou smilkou tuhou (*Nardus stricta*), violkou psí (*Viola canina*) a všivcem lesním (*Pedicularis sylvatica*). Najdeme je jak na sušších svazích, tak na střída-

vě vlhkých místech v plochých terénech (typicky v návaznosti na rašelinné louky).

Především v 80. letech minulého století byly louky a pastviny postiženy melioracemi (odvodněním) a dodnes pokračující eutrofizací, nadměrným přísunem živin. V současnosti je navíc problémem absence využití řady ploch a snaha je zalesnit.

Fauna

Živočišstvo Žďárských vrchů tvoří typická hercynská fauna a s řadou horských prvků, především na rašeliníštích a v podmáčených smrčínách. V nižších polohách Hornosvratecké vrchoviny naopak údolními řekami a potoky (především Svratky) pronikly teplomilné prvky flóry i fauny hluboko do kopců. Vzhledem k rozsahu článku lze jmenovat pouze výběrově pozoruhodné faunistické prvky. Některé hercynské druhy tu patrně dosahují východní hranice rozšíření (např. mnohonožka *Haasea germanica*).

Z bezobratlých ve zbytcích bučin žije okáč černohnědý (*Erebia ligea*), na rašeliníštích se v minulosti vyskytoval již zmíněný žluťásek borůvkový. Znalosti o fauně brouků máme nedostatečné, z dalších zástupců hmyzu je třeba uvést alespoň kudlanku nábožnou (*Mantis religiosa*), která se v posledních letech šíří do vyšších poloh a zároveň přes historickou zemskou hranici z Moravy do Čech. V rámci malako-fauny zasluží zmínku vrásenka pomezí (*Discus ruderatus*) a vřetenatka nadmutá (*Vestia turgida*). Ostrůvky biodiverzity měkkýšů tvoří výchozy vápenců (mramorů), zejména u Jobovy Lhoty na Olešnicku. Žije tam mimo jiné zdobenka tečkovaná (*Charpentieria ornata*).

Středně bohatá je fauna obratlovců. Z obojživelníků je významný výskyt mloka skvrnitého (*Salamandra salamandra*) v bučinách. Avifauna doznala od druhé poloviny 20. století vlivem dramatického posunu v hospodaření podstatných změn. Ze Žďárských vrchů vymizel tetřívek obecný (*Lyrurus tetrix*), vzácně zde dosud žije jeřábek lesní (*Bonasa bonasia*). I v Hornosvratecké vrchovině patrně vyhynul sýček obecný (*Athene noctua*), šíří se naopak kulíšek nejmenší (*Glaucidium passerinum*).

Z drobných savců zasluží zmínku hraboš mokřadní (*Microtus agrestis*). Zajímavý je také výskyt rejska horského (*Sorex*

alpinus) ve Žďárských vrších. Mezi lovnou zvěří dominuje zvěř černá, srnčí a ve vyšších polohách jelen evropský (*Cervus elaphus*). Žijí tady, např. na Kunštátsku (do 500 m n. m.), i nepůvodní daňci, kteří vyhledávají nesouvislé světlé listnaté a smíšené lesy s bohatým bylinným podrostem. Poslední vlk obecný (*Canis lupus*) byl zastřelen 1. ledna 1830 u Lísku (v katastru obce Vojtěchov, viz Živa 2010, 3: 134), exemplář je dodnes k vidění na hradě Pernštejně. Nyní se sem vlci začínají vracet, Hornosvrateckou vrchovinou však zatím procházejí pouze migrující jedinci. Některá opuštěná důlní díla (např. štola Mír) se stala významnými zimovišti letounů.

Krajina a člověk

Kameničky jsou jednou z mnoha obcí Vysočiny. Stejně jako řada jiných míst na Vysočině inspirovaly spolu s okolní krajinou umělce – výtvarníky i literáty. Tuto obec proslavil především obraz Antonína Slavička U nás v Kameničkách (1904), Karel Václav Rais sem umístil děj svého románu Západ s podtitulem Pohorský obraz (1899).

V letech 1972–85 byly zvoleny k realizaci výzkumného projektu „Kameničky“ v rámci mezinárodního programu Člověk a biosféra (Man and Biosphere, MaB). Vědci z Botanického ústavu ČSAV zde komplexně studovali mokřadní rašelinnou louku. Mimo jiné zkoumali pylová zrna a makroskopické zbytky ve více než metr silné vrstvě rašeliny. Rašeliniště začalo vznikat přibližně před 12 tisíci lety. V nejstarší fázi vývoje (v preboreálu, kolem 8 tisíc př. n. l.) zde byly vysokobylinné porosty tužebníku jilmového s roztroušenými břízami. V následujícím boreálu (kolem 7 tisíc př. n. l.) nahradily tužebníky porosty ostřic se skupinami bříz a borovic. Ve druhé polovině boreálu zarůstal povrch bažin smrkem. Smrkové porosty přečkaly až do začátku středověkých lidských vlivů. Ve vrstvě 10–20 cm pod povrchem byly zachyceny uhlíky ze spáleného dřeva, dokládající odlesnění vlivem kolonizace ve 12. až 13. století. Na lokalitě pravděpodobně probíhala pastva dobytka, v okolí byly pravidelně kosené louky. Po ukončení pastvy ve 20. století plochy zarostly břízami a vysokými bylinami. Mezivládní program MaB pracuje prostřednictvím národních komitétů, ustavených ve většině členských států UNESCO. Tehdejší Československo se zapojilo už do jeho přípravy od r. 1968. Jedním z hlavních cílů programu, zahájeného v r. 1970, je vytvoření vědecké základny pro trvale udržitelné využívání a ochranu zdrojů biosféry (podrobněji např. v Živě 2011, 4: LXV–LXVI).

Již jsme uvedli, že na řadě míst Hornosvratecké vrchoviny se dochovala tradiční lidová architektura, byť často pozměněná pozdějšími zásahy. Stát za socialismu prohlásil mnoho objektů za památkově chráněné, nedokázal však jejich majitelům vytvořit takové podmínky, aby se o objekty byli schopni starat. Řadu z nich po generační výměně na venkově a odlivu stálých obyvatel doslova zachránili chalupáři. Základní stavební formou byl roubený dům se šindelovou a doškovou krytinou. Šindelová krytina byla od konce 19. století nahrazována lepenkou a po první světové

16 Šachta R3 bývalých uranových dolů u Dolní Rožínky. Foto L. Kráčmar

válce eternitem. Od první třetiny předminulého století z jihu rychle pronikalo do hlavních traktů gruntů, méně do chalup a dalších objektů, zdivo. Změny byly podmíněny zejména protipožárními výnosy, nedostatkem dřeva (zvyšováním jeho ceny) a vlivem městské architektury. Při stavbě zděného domu byl jako materiál užíván kámen, nepálené cihly (nazývané truple nebo vepřovice) a pálené cihly.

Nedílnou součástí vesnické architektury byly hospodářské stavby – stodoly, kůlny, sklepy, haltýře či pazderny. V regionu se vedle novějších zděných stodol dochovaly starší stavby s kamennými pilíři a prkennou výplní, vzácně i nejstarší stodoly roubené. Z východních Čech zasahoval na Jíramovsko výskyt mnohoúhelníkových (polygonálních) stodol. Hojně se tu nalézaly pazderny, určené k sušení běžně pěstovaného lnu. Druhotně sloužily jako obydlí zemědělských podruhů. Haltýře byly drobné stavby umístěné nad tekoucí vodou a sloužící k chlazení mléka. Ve značném počtu zůstaly zachovány vodní mlýny, zmizely však olejny, které bývaly jejich součástí.

Zejména na území CHKO Žďárské vrchy je v tomto ohledu důležitá spolupráce památkové péče s ochranou přírody a jednotlivými obcemi. Ani dnes nepřestává platit, co zdůraznily Věra Kovářů a Zdenka Marková, autorky publikace Památky lidového stavitelství na okrese Žďár n. S. (1982), vydané v době intenzivních přeměn v éře socialistické vesnice: „Při budování nových hodnot se nemůžeme obejít bez tvůrčího přínosu předcházejících generací a bez návaznosti na nejlepší tradice naší národní minulosti.“

Odlehlý kraj

Chudý, lesnatý kraj, vzdálený od větších měst, si dlouho uchovával svůj svéráz. Týkalo se to i náboženského vyznání, tajní evangelíci zde vytrvali ve víře svých předků až do vyhlášení tolerančního patentu r. 1871. V řadě obcí jsou dodnes dva kostely (Sněžné, Prosetín atd.). Od počátku minulého století jej však začali objevovat

výletníci z Brna a dalších měst, mezi nimi i lyžaři. Okolí Nového Města na Moravě se stalo centrem běžkařů, první lyžařské závody se zde konaly r. 1910. Československý reprezentant v běhu na lyžích Cyril Musil ze Studnic u Nového Města přestavěl r. 1936 rodný statek na penzion. Za druhé světové války ho dal plně k dispozici odbojářům, potkávali se zde např. vedoucí organizace Rada tří (generál Vojtěch Boris Luža, Josef Grňa a další). Na konci války se Hornosvratecká vrchovina stala jednou z nejvýznamnějších oblastí partyzánského hnutí u nás.

Malebná krajina lákala i básníky. Kunštát a František Halas už neodmyslitelně patří k sobě. Brněnský rodák se sem utíkal před nepřízní světa a vyzpíval svou lásku k tomu nepatrnému kousku světa tak, jak to dokázal málokdo: „Ty můj kraji, ty mé bezpečí, ty má zatvrzelosti, ty má věčnosti. Tvá hlína, mrunta v prstech, voní po zetlelých vlasech dávno pohřbených tkalcovských dědů a báb a je přísadou mé krve. Ty můj kraji! Jsí tam, kde Vysočina nabírá dech a pole skládají slib chudoby...“ Básníková matka pocházela z rodiny obuvníka v Bystřici nad Pernštejnem, nikoli náhodou nacházel Halas na okraji Vysočiny své kořeny.

Kam se podívat

Chcete-li se pokochat pohledy, vydejte se do Kunštátu a do Rozseče. Kunštát byl již r. 1350 poprvé nazýván městečkem. Hrad i osadu v podhradí založil Kuna I. z Kunštátu po r. 1250. Původní Kunův hrad měl masivní (až 3 m silnou) obvodovou hradbu, k jejíž západní části se přimykaly patrně jednopatrový palác. Ještě za zakladatelského života a později opakovaně byl hrad přestavován, za Gerharda z Kunštátu († 1350) proběhly vrcholně gotické úpravy, palác byl rozšířen a následně zvýšen o druhé patro (nynější první patro zámku). Dodnes se dochovala někdejší hradní kaple. Ta byla vyzdobena bohatou celoplošnou výmalbou s ornamentálními a figurálními motivy, částečně odkrytými před několika lety. Výmalbou byla ozdobena i nádvorní fasáda paláce, jejíž fragmenty zůstaly zachovány v chodbě prvního patra zámku.

Můžete také zavítat nejen na známý Pernštejn, ale i na několik hradních zřícenin (Zubštejn, Pyšolec, Dalečín atd.). Doporučit můžeme Skály čili Štarkov poblíž Jíramova, labyrint zdí mezi skalami pod mohutnými buky. V CHKO Žďárské vrchy, vyhlášené r. 1970, je skal bezpočet. Najdete tady jeden z mála pralesovitých porostů Vysočiny, NPR Žákova hora (pod státní ochranou již od r. 1933). Srdeční záležitostí je ale především odlehlé Sklapsko, skalnatý hřbet nad údolím Hodonínky. Když ze žluté turistické značky spojující Prosetín (u Olešnice) se Štěpánovem nad Svratkou odbočíte k někdejšímu partyzánskému bunkru s památníkem, pohltní vás divoká scenerie skal a suťových lesů, v květinu s tisíci kvetoucích měsíčnic. A ještě v pozdním podzimu do mlh svítí průsvitné zbytky jejich šešulí. Hornosvratecká vrchovina je zkrátka v mnoha ohledech unikátní krajinou. Pojdte do ní nahlédnout...

Seznam použité literatury a další fotografie uvádíme na webové stránce Živa.